

տեմբեր ամիսը ձեռնարկին հետ, զոր մենք՝ լուկ համառոտութեան սիրոյն, հոս վանց կ'ընենք:

Այդ փոփոխութիւնն ու յաւելումներ, զորս վերեւ յիշեցի, չատերէն՝ ամենաքիչերը, թո՛ղ իրր նմոյշ ծառայեն, համարելու համար, թէ հրատարակիչներն ամենեւին փոյթ չեն ունեցած իրենց բնազդին հետեւելու. որով զործը զիտական արժէք մը ներկայացնելէ հետո կը մնայ:

Դիտենք նաեւ, որ հրատարակողներն, իրենց տպագրական բոլոր սրբազրութիւններն ու թելադրութիւնները՝ կատարած են սեւ մեկնումով մը՝ ուղղակի մատուցած ին վրայ, առանց արգահատելու հնութեան կամ գոնէ պատմութիւնը յարգելու: Յաւալի է մանաւանդ տեսնել ձ. էջ 1164, ս. 2ի յիշատակարանի մը ջնջումը, ուր միեւնոյն մեկնումով՝ անխնայ ծեփուած է այդ քառորդ էջը, ոչ թէ տողերը միայն՝ այլ ամբողջ մատուցածը, քերթելով եւ ծակծկելով: Նոյն ձեւով կը վարուի Յունուար ժգ, ձ. 684-687, ուր վերնագիրը ջնջած՝ վրան «մի՛ կարդար» կը գրէ, եւ 4 սիւննոց ձառն ամբողջ՝ վերէն ի վար գծովեր՝ մատենան ապականած է:

Երբեմն ալ ջնջելուն մէջ առանձին հաշիւներ ունի. այսպէս օրինակի համար Նոյեմբեր ա, ձ. էջ 346, ս. 1, տող 5՝ կը գրէ «Որք յեւթն ժողովան սուրբ փայլեցին»: Տպ. Յաւելումս էջ 43, ս. 2, տող 57՝ կը չինէ «որք ի սուրբ ժողովան փայլեցին»: Եօթը դուրս կը թողու, հասկցնել ուղեւով թէ ինքը տիեզերական 7 ժողովներ չ'ընդունիր: Նոյնպէս, Յունուար բ, ձ. էջ 642, ս. 2, տող 9, եւ էջ 648, ս. 1, տող 16, որ է՝ թէ՛ վերնագրին մէջ թէ՛ վարքի ընթացքին, ձեռնարկին ինչպէս նաեւ ուրիշ խմբագրութիւններ գրած են «Սեղբեստրոս... որ գլուխ էր Նիկիայի ժողովոյն 318 եպիսկոպոսացն», «եւ եղեւ գլուխ զձժը (= 318) եպիսկոպոսացն որ ժողովեցան ի Նիկիա». ասոնք երկուքն ալ, տըպագրեր էջ 4, ս. 1 եւ էջ 6, ս. 1, տող 47 կը փոխէ «որ գլխաւոր էր... եղեւ գլխաւոր 318 եպիսկոպոսացն»: Իր դիտումը բաւական յայտնի է եւ մեկնութեան չի կարօտիր: Այս տեսակ բաներ շատ ունի: Ա՛յդ է ահա 1834ի զգուշաւոր տպագրութիւնը:

Հ. ԳՐ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ

(Շարունակելի)

ԹԵ՛ ԱՅԻՆ ԻՍԻՆ ԴԵ՛

Երբ արքեպիսկոպոս, արեւն հագիւ էր ծաքած, Ու միգամած հորիզոնին վրայ գոգցես Սն կը շողար մոխրի մէջ կրակի պէս, Եւ իր տմբոյն կայծերն էին ոսկեմած...

Բայց կէսօրէն առաջ արդէն բարձրացող Երիտասարդ Բագաւորի մը ճրման, Կը մօտենար իր գեղիքին՝ անասիման Կապոյտին ջինջ ուղիներէն փառաշող...

Իմ օրերուս արեւն այսպէս մոխրամած Հագիւ քէ շող մը կ'արձակէ լուսարով, Երբ իր գեղիքն արդէն վաղուց է անցած,

Ու գահավէժ կը խոնարհի դէպի ծով՝ Ուր կեանքին նաւը կը սպասէ անհամբեր, Տրտմաբախիժ երազներով ծանրաբեռ...

ԱՐՄԵՆ ԵՐԿԱԹ

ԴԱՐՁԵԱԼ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ԵՒ ՕՇԱԿԱՆ

Կրկին դարձ մը նախապէս մշակուած հարցին: Ու այս անգամ ի պատասխան «Հայրենիք» օրաթերթին մէջ (1949 թ. 11184, եւ 11185) երեւցած յօդուածի մը «Անիրաւ յարձակում» արտադրով, ստորագրուած Պր. Գ. Մխիթարեանէ: Յօդուածագիրը ասպարէզ կ'իջնէ պաշտպանելու համար Օշականը՝ որ իրր թէ պատմութեամբ ու վարկաբեկումով է մեղմէ:

Անխաւս յարձակում. — Եւ ինչո՞ւ այդպէս որակել մեր երայթը՝ որ գրական տեսակէտ մը ճշտելու նպատակ ունի լսի: Որովհետեւ Գ. Մխիթարեան կարգ մը սխալ ենթադրութիւններէ տարուած է. ա) թէ մենք Բագրատունիին զիրքը բարձրացնելու համար ուզած ենք սանտիսիս Օշականինը՝ սկիզբ տալով յօդուածաշարքի մը, որուն իրր թէ առաջին մասը առած ենք առկաւին, եւ որուն պիտի յաջորդեն ուրիշ մասեր ի պաշտպանութիւն Բագրատունիի գրականութեան: Մինչդեռ իրականութիւնը ուրիշ է. այդ յօդուածը, որ երեւցաւ 1948-ի «Բաղմամկէպ»ի Սեպտ.-Նոյեմ. թիւին մէջ, վերջապէս էր նախապէս սկսուած յօդուածներուն՝ վերլուծելու համար «Հայկ գիւցազն»ի նիւթը, կրած ազդեցութիւնները, արժէքը, եւ ամէնէն վերջ կը տեղեկացնէր Օշականի բռնած զիրքը այդ ազգային դիւցազներգութեան հանդէպ: Իսկ այդ մասնական քննադատութեան մասին, որ ամէնէն վերջին եւ նոր արտայայտութիւն էր նկատմամբ Բագրատունիի գործին, թեւութիւն մը պիտի ըլլար մեր կողմէն:

բ) թէ մենք յայտնապէս դիտում ունեցած ըլլանք վարկաբեկելու Օշականը, ու կատարած «գժրախառնութեան ցուցիկ» եւ հիմնովին ձախող փորձ մը:

գ) թէ մենք չենք ճանչնար Օշականեան գրականութիւնը, թէ կիրքով ու քննադատութեամբ լեցուած ենք, եւ թէ վիճարարած ենք ոչ միայն Օշականը, այլ նաեւ գրականութեան բարեկամները:

Յարգելի յօդուածագիրը չափազանց առաջ կ'երթայ: Մենք յայտնապէս դիտում ունեցած չենք Օշականեան գրականութիւնը սանտիսիսելու մեր այդ յօդուածով: Այդ

բանը օր մը կարելի է որ ընենք, ոչ քեռանախելու, այլ մեր գրական տեսութիւնը յայտնելու իր ստեղծագործական արտագրութեան շուրջ: Եւ ինչո՞ւ ներքին պիտի ըլլայ քննաթեման բովէն անցնել հայ մասնագիրները ու անոնց զիրքը որոշել տալ Օշականի համար, եւ ներքին պիտի չըլլայ որիչներու կատարել մեկնումը: Հայ գրականութեան ասպարէզը ամէնուն համար է, երիտասարդ կամ ծեր, որ գիտակցութիւնն ունին իրենց կատարած գործին:

Երբեք կիրք ու քննադատութիւն չկար մեր մէջ, եւ այսուհետեւ ալ պիտի չըլլայ հանգէպ անձի մը՝ որ իր կեանքն սպասեց սիրելու եւ սիրեցնելու հայ գիրք: Համաձայն ենք այն հսկայ վաստակին իրականութեան, որ առած է Օշական՝ սկսեալ հայ մամուլի հետ իր շիման օրերէն մինչեւ կեանքին վերջին րոպէն, ու պոռնուածով ու գրական գանադան տեսնելու փորձերով: Թէ՛ չկար մեր մէջ կիրք ու քննադատութիւն, յայտնի է անկէ՝ որ յօդուածնիս, արդէն պատրաստ 1948-ի Յունուարին, դիտումնաւոր կերպով յետաձգուեցաւ ի յարգանս անոր մահուան: Յօդուածը գրուած էր ի կենդանութեան հեղինակին, լսելու համար իրմէ իր արդարացումները, լսելու համար իրմէ իր փաստերը այն գրական հարցերու մասին՝ որոնց մօտեցած էր: Բայց մահը եկաւ զարակիս մէջ երկար տան պահելու զայն, մինչեւ որ սուգի օրերը եւ ամիսները անցնէին: Յետոյ նկատի առնելու է նաեւ սա պարտքան՝ որ 1947-ի վերջերը միայն կարելի եղաւ մեզի կարգաւ իր Համապատկերի քննադատականները, չկարենալով անկէ առաջ հակառակ մեր բուն փափաքին, ձեռք ձգել գանձը: Համապատկերը լոյս տեսած է 1945-ին, պատերազմի վերջին տարին: Յօդորդ տարին խաղաղութիւնը ողջունելուն՝ եթէ հեղինակը եւ կամ հրատարակիչ Տպ. բանի վարչութիւնը աղնուութիւնն ունենար օրինակ մը Ս. Ղազարու Մատենագրարանին առաքելու, թերեւս մենք 1948-ի իսկ չէինք սպասել մեր անդրադարձումն ի լոյս բնծայելու իր կատարած քննադատութիւններուն շուրջ:

արդեն կը գտնուէր գրական գործի մը զիմաց: Ամէնէն զօրութիւնը երեւակայութեան տէր ըլլալն է, եթէ այդ կայ՝ կայ հոն բանաստեղծութիւն, կայ ստեղծագործութիւն: Բագրատունիի քով բանաստեղծը ժխտելու համար՝ Օշական շեշտը պիտի դարնէր երեւակայութեան պակասին, մանաւանդ որ խնդիրը քնարերգական էջերու հետ չէ, այլ զիւցագներգութեան մը հոյակապ կառուցքին: «Բառերով կեանք նուաճող» Բագրատունիին քով ինչպէս հաստատել «վերնաթուիչ երեւակայութիւն մը»: Գրականութենէն անհատկանալի է:

Այս հակասութիւնը դատումի՝ ապացոյց է թէ Օշական գիտակցութիւնն չունի կատարածին, թէ իր ծանօթութիւնը «Հայկ Գիւցագն» ի շուրջ շատ կցկատու է, թէ այդ «հոյակերտութեամբ» գործին միայն տրտաքին պատեանին վրայ կը մնայ, ու ներսը թափանցելու կամ կարողութիւնը չունի և կամ ժամանակը: Կրկնապէս ողբալի՝ ինչ ալ ըլլայ իր պատճառը:

Գ. Մխիթարեան մեզմէ կը պահանջէ որ զայն ժողովրդականցենք, վերածումով մը աշխարհաբարի. տալիս կատարելիք գործ մ'է, բայց միթէ գրագէտ դատակարարը այդ պիտի թարգմանութեան մը պէտք է կարօտի:

Գ. Մխիթարեան կարգացած ըլլալու է «Հայրենիք» ամսաթերթին (1948 Յուլիս, էջ 73) Համաստեղի մտայնութիւնը «Հայկ Գիւցագն» ի հանդէպ և Ա. Ահարոնեանի ոգեւորութիւնը՝ արտասանելով կտորներ այդ զիւցագներգութիւնէն: Այդ գէպքի տոթիւ կը գրէ Համաստեղ հետեւեալը:

«Հայկ Գիւցագն» ը ինծի միշտ ալ յիշեցուցած է յորդ գետ մը, որ ժայռերուն զարնուելով կ'ընթանայ: Այդ պահուն ինծի այնպէս թուեցաւ, որ առաջին անգամ ըլլալով, ես կրցայ ըմբռնել մեր Արագ գետի գնացքը: Այդպէս կը ստէին «Հայկ Գիւցագն» ի խկապէս զիւցագնական տողերը Ահարոնեանի արտասանութիւնով»:

Ահարոնեան և Համաստեղ ընդհանուր արձագանգն են Պէշիկթաշեանէն ու Ար. Հէքիմեանէն եկած ձայնին. գործանալի չէ որ Օշական ալ ըլլայ արձագանգը ժխտումին՝ որ առաջ կու գայ արդիական մտայնութիւնէ, խզելու գրական կապը հինէն, անցեալէն: Բայց գործանալի է որ Գ. Մխիթարեան կը հաստատէ.

«Հակառակ Օշականի արդիական մը ըլլալուն, դասական ըմբռնում մը ունի ան գրականութեան վերաբերմամբ»:

Ընդհանուր առմամբ Երևանի Օշական. եթէ ունենար՝ երբեք հինցած պիտի չհամարէր Միլտոնի, Վիրգիլիոսի, Թաստոյի, Արիստոյի, Բագրատունիի գործերը և երբեք պիտի չհարցնէր թէ գործ մը այսօրուան աշխարհ ինչ արժէք կը ներկայացնէ:

Խօսքը զիւցագներգութիւններու մասին է, որոնք եթէ իրենց օրերուն, դասական հասանքի և ապրումներու թուականին, որպէս գլուխ-գործոցներ հրապարակ ելած են, այսօր (երբ դասականութիւնը գոյութիւն չունի և պակասած է այդ սեռին ըմբռնումը և մշակումը) ինչպէս կարելի է նկատել դա՞նոնք մեր գարուն համար հինցած, մանաւանդ երբ անոնց մէջ կեանք մը կայ՝ հզօրապէս մարդկային, հոգեբանական ապրումներ, որոնք անմեռ են ու է ժամանակի համար: Օշական կրնար այդ հարցը գնել բառարանական, լեզուագիտական, տեղադրական, բնագիտական ուսումնասիրութեանց համար յօգուտ աշխարհուն մարդուն կամ գիտնականին: Որովհետեւ այդ կարգի աշխատութիւնները կրնան ժամանակով զարգանալ, յեղաշրջուիլ, ու հետեւաբար հիննալ նոր սերունդին համար: Բայց երբ զիւցագներգական քերթուած մը, իր ժամանակին մէջ յայտնուած որպէս գրական գեղեցկութիւն՝ դարեր ապրած է, այսօր Օշական մը գտնուի չի կրնար ստանալիս ինչպէս համար իրականը, Ոգիտականը, Ուրանի երգը, Նիպելունին չեն համարուիր հիւնցած, անհատկանալի է այս տարրերու թիւնը, քանի որ անոնք ալ հին դարերու արտագրութիւններ են և նիւթով ալ նոյն:

Ասկէ, ինչպէս կը տեսնենք, կը փոխուի արդէն հարցը. որ ոչ թէ այլ եւս Բագրատունեան քերթուածին շուրջ կը գտնուի, այլ քննադատական մտայնութեան մը, որ ինքնին արտաոք է և շատ կողմերէ վերաբեր:

Դասական գործի մը, զիւցագներգութեան մը մէջ մանաւանդ փնտռել աշխարհուն ճաշակը, ինքնին անտեղի մտայնութիւն մ'է. այսօր զիւցագներգութիւնը իրրեւ գրական սեռ գոյութիւն չունի, բռնիք, ոչ մէկ ժողովուրդի քով. այդ փորձերը կը կատարուէին դասականութեան (classicisme) շրջանին՝ ի-

րրեւ նմանութիւն. հին դասականներուն, մինչ այսօր վիպ, քնարերգութիւն ու քաղաքագութիւն կը բռնեն տապալէզը, ի հարկէ դարուն մտայնութեան կամ հոգեբանութեան պահանջներուն համաձայն ստեղծելով տիպարներ, ապրումներ, զգայնութիւններ: Ամէն դար կամ ժամանակ իր ոգին ունի իրրեւ ներքին վարիչ ոյժ, և գրագէտները՝ իրենց ժամանակներու ճշգրիտ արտայայտիչները. այսօր «Le génie du christianisme» կամ «Les martyrs» մը չի հանուիր հրապարակի վրայ, բայց ասոնք արժէքներ են ոչ երբեք գրականութեան անհատկութիւն: Ինչպէս կարելի է հինցած հոգակեւ գործ մը որ ժամանակին մտայնութիւնը կը բերէ մեզի, ու կեանք մը, մարդկային հոգեւոր հետ կապուած հոգեվիճակ մը կ'արտայայտէ: Ինչպէս կարելի է Սոփոկլէսի Խիսթոս քաղաքը, Անտիգոնէն, կամ Ելիստրան հինցած համարիլ, ուր այնքան մարդկայնութիւն կայ, վշտի աղիւստը երգը՝ որ անջնջելի է գեղարուեստական գրականութեան մէջ. ինչպէս կարելի է հինցած համարիլ Արիստոփանէ մը որ դասեր տուած է մարիլ Արիստոփանէ մը, Գեոքքիսէն մը՝ որուն խօսքին համարիչ ոյժը ամէն ժամանակներու համար կը գորէ: Ո՛չ, ո՛չ, Օշականեան մտայնութիւնը շատ նեղ է և անձուկ. հոն միջազգայինը, ճշմարիտ և արդար միջազգային լայն հորիզոնները չեն կրնար ամփոփուիլ, ու ինքը հետեւաբար կը մնայ զուրս և անճաշակ այդ գեղեցկութիւններէն: Շատ խեղճակ է ցանկը Օշականէն նախականացած և անմահացած գրական արժէքներուն: Ահաւաստի անձնա Գ. Մխիթարեանի. Իրական, Ոգիտական, Ուրանի երգը, Նիպելունին, Սասունցի Դաւիթը՝ ներքէն՝ Շէքսպիրը, Պալլադը, Սթանտալը, Ֆրոստը, Մալարմէն, Տոստայեւսքին, Փրոստը եւն: Լեւոյնով մը կը փակուի փութով ցանկը իր նախասիրածներուն և արժեւորածներուն. ո՛ր են խաղաղական, ֆրանսական, գերմանական և անգլիական, սքանախաւեան, ուսական, սպանիական երեւելի գործերը. միթէ այս ազգերու գրագէտները չկրցան ստեղծել հզօր, մարդկային, մտայնութիւն: Այսօր և անցեալը երկու անանջատ եզրեր են, որոնք զերար կը կրկնեն յաճախ. որքան նիւթ ու մորիւ կրկնուած են անցեալէն՝ ներկայ գրականութեան մէջ. ապացոյց՝ թէ նոյն է մարդկութիւնը իր ընդհանուր ապրումներուն և զգա-

ցումներուն մէջ, և թէ համամարդկային տարրեր լայնօրէն կը գրաւեն արտագրական տապալէզը գտնական գեղարուեստական սեռերուն: Արժէքները չեն կրնան հիննալ, կրնայ հիննալ ո՞՞նի, պատկերացումի եղանակը. դասական ո՞՞նի հինցած էր ուսման գիւղերուն համար, խորհրդապաշտ դպրոցը չսիրեց ուսման գիւղերու բացայայտ յուզականութիւնը և արտայայտութեան չափազանց անկեղծութիւնը, բայց բոլորին մէջ ալ հաւասարապէս կայ ստեղծուած մարդկայինը, հոգեկան վիճակներ, անփոփոխելի ու բացարձակ գեղեցկութիւններ:

Կարեւոր մէջբերում մը՝ աւելի ճշտելու համար Օշականեան մտայնութիւնը.

«Գալիլօ օրինակի մը համար, Ալիշանի մը բանաստեղծական վարկի, մեզմէ շատերուն համար ազգայնաշոքրեան մտեղոյ կատարեալ սրբապղծութիւն մըն է, տակաւին այսօր, երբ հարիւրի մօտ տարիներ կը ծանրանան պատուական արքային՝ գործին վրայ շատոնց մոխրացած, իր ամէնէն ազնուական կենսախօսքներուն իսկ ներսը (ընդգծումը մեզմէ): Չեմ գարսմար, քանի որ վարժարանը, իմացական անգործութիւնը հօգոր մղումներով միայն կը պղտորուի իրենց պակասը փառքին մէջ: Բացի ընթացիկ, եղբիսկ որոշ վարկի բարձրացած գրականութեան պատմութիւններ, այս անգամ օտարներէն: Չեմ գտնելիք մօտաւոր վիճակ մըն է անոնցմէ ալ եկաւ: Ինչ փոքր որ անգլիացի մատաղ երիտասարդի մը համար այսօր անկարելի ըլլայ օրինակի մը համար Պալլադիէն Մանֆրէզը աշարտել. ինչ փոքր որ անկարելի մատաղ երիտասարդի մը համար այսօր անկարելի ըլլայ օրինակի մը համար մեզի կը բռնի հիմնովին կեղծ, կամ այսօր մեզի կը բռնի հիմնովին կեղծ, կամ այսօր մեզի կը բռնի հիմնովին կեղծ, կամ այսօր մեզի կը բռնի հիմնովին կեղծ: Կը պատմութիւնները իրենց փոշիներէն: Կը հաւատաւ րի մօտ է այդ օրը»:

Կը լսէք դուք շեշտը մարդարեւին, որ նոր փոթորիկի մը գոյժը կու տայ, և կամ իր մտայնութեան համակարծիք եղողներուն

(1) Այս տիպոգրաւորումը ինքնին արտաոք է. մարդ չի՝ գետի ինչ մարդով անէ, ֆրանսական (abbé) թէ ինչեղիական (վանահայր) ըմբռնումով. երկուքն ալ սխալ մեր պարագային:

(2) Համապատկեր, Ա. էջ 2.

հզորացման մէջ, և առաւժնի պատմութեամբ, շարժումի և գործողութեան պատկերացումով, առանց՝ բանաստեղծական անհրաժեշտ երանգը, հրապուրիչ թեթեւութիւնը բոլորովին անտեսելու: Ի հարկէ հարեւանցի ընթերցում մը անկարող է առաջ բերել այդ հրապուրը, որ կրնայ ծագել միայն հանգիստ ուսումնասիրութենէ մը: Կը հաւատամ թէ Օշական հարկն իսկ անսամ չըլլայ լիակատար ընթերցումի, քանի որ իր մասնաւորական կարողութիւնները մէկ առկէն կը թափանցեն բովանդակ քերթումի մը ներքին գեղեցկութեան կամ անյաջողութեան, ապաւինելով իր բնական զգացողութեան, որով երգ մը, քերթում մը հաճելի կու գայ կամ չի գար իր սրտին ու մաքին՝ իսկոյն ու անմիջական: Ինչ զիբութիւն քննադատի համար՝ որ երբեք ընթերցումի համբերատար ժամաւաճառութեան հարկ չ'ունենար՝ դատաստան մը կարենալ ընելու համար: Սակայն քննադատութեան այս եղանակը ենթակայական է և ոչ երբեք առարկայական: Բայց առարկայական է որ կը թափանցէ միայն իրականութեան գաղանքներն:

Վերջին խօսք մ'ալ Օշականեան բնադատութեան այս եղանակին շուրջ: Գ. Մխիթարեան կը գրէ. « Բացառիկ արժէքով գրական հաստատութիւն ունեցող մարդն է (Օշական). խորհայտաց աչքը՝ որով կը տեսնէր ու կ'ըմբռնէր հաստատմի մը մէջէն, գործին ամբողջութեան արժէքը »: Ահա ապացոյցն ալ այս հաստատութեան. « Հարկ կայ տակաւ մը զինի խմել, զինին որակը ճանչնալու համար »: Այս, քանի մը ումպ կը բուէ զինին զինիէն զանազանելու համար, բայց քանի մը քերթումի ընթերցումը չի բուէր հեղինակի մը խորապէս ճանչնալու համար, մանաւանդ եթէ զէպքով հեղինակին աննշան կտորներուն հանդիպի: Վարուժան, Մեծարեան, Գուրեան, Թէքեան ներկայ չեն իրենց բոլոր կտորներուն

(3) Մտադիր ենք, եթէ թոյլատրէ մեր ժամանակը, անդրադառնալ Օշականի մասին՝ հետեւեալ բաժանումներով: Ա) Մխիթարեան գրականութիւնը և բանասիրութիւնը Օշականի մաս: Բ) Անիշան և Օշական: Գ) Օշականի գրականական մտայնութիւնը: Դ) Օշական և հայ գրականութիւնը: Ե) Օշական թատերագիր: Զ) Օշական վիպագիր: Զ) Օշական՝ մարդը-գրագէտը: (4) Համապատկեր Ա. էջ 139.

մէջ անխտրաբար, այլ միայն իրենց շաշաշոյն քերթումներուն մէջ. ամէնէն մեծ հեղինակներն անգամ ունին անհաշատարութեան մեղքը, որուն Օշական և Գ. Մխիթարեան անդրադառնալու են, չըսելու համար թէ « իրաւ » արժէքները ներկայ են միշտ իրենց ամէն մէկ քերթումին, իրենց ամէն առկին մէջ:

Գիւցաղներգութիւն մը աւելի եւս կը պահանջէ լիակատար ընթերցում, որովհետեւ հան ներկայացուածը պատմութիւն մըն է, որ կ'ամբողջանայ իր բոլոր մասերով, որ կայ նկատելիք մասնական գեղեցկութիւններէն զատ՝ գործողութեան ընթացքը, գէպերու իրերահիւս յաջորդութեան բնական կապը, նպատակի ձևումին խանդավառութիւնը, որոնք կ'իստա կամ հապճեպ ընթերցումով չեն յայտնուիր: Եթէ Օշականեան հետաքրքիր մեր բոլոր գրագէտներուն հանդէպ ունեցած է այս միեւնոյն վերաբերմունքը՝ վայ է եկեր մեր գրականութեան: Մենք որ մը լայնօրէն պիտի անդրադառնանք արդէն Օշականի կատարած քննադատութիւններուն յանդուգն, անճիշտ ու կամայական տեսութիւններուն շուրջ³, բայց հոս կը գոհանանք օրինակով մը:

Աւիշան Համապատկերի հեղինակին քով այն բանաստեղծը չէ՝ որ մենք կը կարծէինք, մեծագոյնը մեր բանաստեղծներուն մէջ, այլ մէկը՝ որուն գործը ձեռքէ կ'իջնայ, մէկը՝ որ համեմատութեան կը գրուի Պատուիկի Տէրոյենցի հետ, նկատի առնելով Կազմպետին « Շնորհալի և պարագայ իւր »ը⁴, առանց անոր բանաստեղծական ստեղծագործութեանց արժէքն ուզելու հասկընալու և ասորեր նկատողութեամբ մը զայն հնախօսի, տեղագրողի արժանիքէն զանազանելու, հան միեւնոյն տեղը, մէկ հայեացքի տակ առնելով բանաստեղծը և հնախօսը: Ճիշտ է այս եղանակը քննադատելու: Բայց արձակապէս ոչ ի հարկէ: Երբ Տիրան Չրաքեան « անհուն Աւիշան » որակումով Կազմպետը կ'ուզէ պատկերացնել, մաքին տոջեւէն կ'անցնէին անշուշտ այն բարձր բանաստեղծութիւնները, որ ասոր քնարին թրթուացումներն եղան և որոնք սակայն զժրախտաբար հինցած են այսօր Օշականի մը համար: Բայց միթէ կը հիննայ մարդկային ոգին՝ որ կը յայտնուի հոն, միթէ կը հիննայ յուզումը՝ որ կը փոթորկէ մեծ բանաստեղծին սիրտը, կը հիննան երբեք մաքի հզոր արտադրութիւնները կեանքի,

անմահութեան յաւիտենական հարցերու ամենալայն թրթուացումներով բարախուն: Ասկէ կրնաք ամենաստույգ հետեւողականութեամբ ըսել՝ թէ Օշական չի ճանչնար Աւիշանը, և հասուն հասակին մէջ կը կրկնէ 18 տարեկանին կատարած յանգցնաբանութիւնը՝ մերժելով Աւիշանի մէջ « իրաւ » բանաստեղծը, գրողելով այդ առթիւ արդար զայրոյթը Եղիշէ Գուրեանին⁵: Ասիկա թող նմոյշ մ'ըլլայ թէ ինչքան հաւատարմութեամբ և խղճմտութեամբ կը մօտենայ քննադատ Օշականը իր գոհերուն և փառքերուն, որպէս զատուծիւ արժեքի ու անարժեքի: Ներկայ յօդուածին սահմանը չի ներեր մեզի աւելի երկարել այս հարցի մասին:

Զկարծուի երբեք որ ճշմարիտ քննադատութեան մը պայմանն է լքել, նկատի չառնել քննադատուելիք գործի մը ամբողջութիւնը ու սանձարձակ տաղարկի տալով մաքին գեղեցիկ նախադասութիւններու և խորհրդածութիւններու հիւսուածք մը պատրաստել: Անշուշտ ոչ զժուարին. բայց այդ քննադատութիւն չէ, այդ ենթակայական տեսութիւն մը միայն կրնայ ըլլալ, բայց ոչ թէ իրական, իրապաշտ, առարկայական քննադատութիւն մը, որուն նպատակն է վերլուծել ամբողջութիւնը հեղինակի մը արտադրածին, մանկ անոր հոգեբանական ու իմացական շրջանակին մէջ, վեր հանել իրական ու ճշմարիտ գեղեցիկը, ինչ որ ըրած չէ Օշական օրինակի համար նկատմամբ Աւիշանի, անտեսելով Տիրանի, Բեռնիի, և մանաւանդ Տիրանի շարքերուն մէջ խառապէս զգայուն բանաստեղծութիւնները, որոնց այնքան հիացմունքով (հիացմունք՝ որ առաջ կու գայ ճշմարիտ հասկացողութենէ) Ա. Զօպանեան մօտեցած է:

Զկարծուի զարձեւալ՝ որ առարկայական քննադատութիւնը « բանասիրական ու զբոսայգական » է, ինչպէս Գ. Մխիթարեան կ'որակէ մերինը. մօտենալ աղբիւրներուն, քննել բոլոր քննելիները և անկէ յետոյ հետեւութիւններու յանգիլ՝ արդար և անկեղծ ճամբան է. մեր եղանակը բանասիրական և զբոսայգական է անոր համար՝ որ միջազգային գեղեցկութիւնները թուարկած էինք՝ ցոյց տալու համար Օշականի սկզբունքին անտեղութիւնը - ամէնուրեք ժողովրդական ոգիի փնտռումը - զրուկադուրդական ոգիի փնտռումը - զրուկա-

նօրէն յաջող յորջորջելու համար արտադրուած երկ մը: Բանասիրական և զպրոցական անոր համար՝ որ մեր անձնական արամադրութիւններէն, ետարանութիւններէն աւելի փաստեր ու վկայութիւններ տուած էինք, ոչ թէ 1860-ական թուականներու վայել եղանակով, այլ ինչպէս մեր փրօֆէսորները ըրած են և կ'ընեն քննական ուսումնասիրութիւններով, որոնց յաճախականութիւնը եղած ենք Սորպանի մէջ՝ երբ կը հետեւէինք Համեմատական Գրականութեան դասընթացներուն: Մենք զիսակից ենք թէ ինչ ըսել է բանասիրութիւն, ինչ ըսել է գրականութիւն, գրական ըմբռնում, գրական ճաշակ, գրական ստեղծագործութիւն:

Ինքնին Պր. Գ. Մխիթարեան « Յուսուրբեր » (1946. 5 ապրիլ) թիւին մէջ « Սփիւռք և իրաւ բանաստեղծութիւնը » վերլուծած կամ գրախօսած առնել ըսած է Սիւմանթթա-ն պաշտպանելու առթիւ՝ թէ Օշական պատմաառարանութիւն չունի, առհասարակ վճիռներ կու տայ, որոնք իրենց մէջ ունին իրենց պատճառաբանութիւնը, կ'ընդունիք կամ կը մերժէք: Աս ըսել է, Օշական մանր չի քննիր, կը յարձակի, իր գաղափարները կու գտնի զգացողութենէ քան թէ մաքէ: Գրական քննադատ մը, սակայն, մաքի մարդ ըլլալու է և ոչ թէ անհաստատարակչի ու ենթակայականութիւններու գերի: Այսպէս գէթ կը կարծենք:

Եթէ ուզիք է Օշականի եղանակը՝ զատուելու հեղինակի մը իր մէկ քերթումէն, իր մէկ նմոյշէն, թատերագիր Օշականը ոչնչութիւն մը հոչակելու է՝ զատուելով զինքը իր Ստեփանոս Սիւնեցի թատերական գործէն, ուր գործողութիւն ու տիպար ստեղծելու լիակատար անկարողութիւնը կայ, և ուր գրական ճաշակի, յուզումի, երեւակայութեան, մէկ բաւով՝ աղանդի յայտնի բացակայութիւնը կը զգաս: Աւ հիմա տեղը չէ ըսելու՝ իրեն յատուի բանաձեւով մը. « Օշական, որ այնքան մեծ ընթերցող մը եղած է, որ գրական բոլոր գեղեցկութիւնները կը ճանչնայ, որ փառք մըն է արդիները համար, պարտքի տակն էր հասկնալու տարրական ճշմարտութիւն մը, - թատերագրի զգայարանքէն իր հիմնովին զուրկ ծնած ըլլալը »:

Ուզի՞ք է այս հետեւութիւնը. ոչ, գէթ մեզի համար:

Բայց բնական կու գայ հոս հարցնելը թէ ուր է յաշտեմական արժէքներ փնտռող քննա-

(5) Գ. Մխիթարեան. Գաղտնի գար գրականութիւն. Գահիրէ, 1946, էջ 157.

նադատի լրջութիւնը Օչականի քով, որ կ'ողտոտէ, որ փութով կը բանաձեւէ տեսութիւնները՝ առանց հիմնապէս քննած ըլլալու իրերը, մարդերը, գրքերը: Յաշտեմալեան արժէք կը փնտռէ այն՝ որ միջազգային գեղեցկութիւնները կ'ոտնակոխէ, յաշտեմալեան արժէքները կը փնտռէ այն՝ որ Ալիշանի մէջ չէ կրցած գտնել ճշմարիտ բանաստեղծի երակը, յաշտեմալեան արժէք կը փնտռէ այն՝ որ «Պատուս»ը հինցած կը հաշակէ՝ տարակոյսի տակ առնելով անոր դարերով նուիրականացած վարկը, յաշտեմալեան արժէք կը փնտռէ այն՝ որ «Գրախտ կորուս

տեալ»ը շքեղ բառախոյտ մը կ'անուանէ, այն՝ որ չի կրնար կարգաւ «Մանֆրէտ»ը՝ ուր կայ հոգեկան տագնապի ուժեղ երգը:

Կարելի է կատարել դիտողութիւններ սփի, զաղախարային ճշտութեան կամ անճշտութեան շուրջ ո՛ր է գրական յաջող դործի մը, բայց ոչ այնպէս՝ ինչպէս կ'ընէ Օչական, որուն ելոյթը՝ մանաւանդ հանդէպ միջազգային արժէքներու՝ կրնար մեծապէս զրգուել նաեւ գայրոյթը միջազգային քննադատներու՝ եթէ իր քննական էջերը եւրոպական լեզուով մը գրուած ըլլային:

Հ. ՄԵՍՐՈՊ ԶԱՆԱՇԵԱՆ

Մ Ա Յ Ր Ի Կ Ի Ս

Ես լրացի աղատաշունչ մըրբիկներու երգը խըրոխտ,
Վըշտազալար ալիքներու յուսակըտուր կոծը փըրփըրոտ,
Անտառներու սարսուռ տըւող խիղախ հովին սոյլը դըժխեմ,
Եւ տարփասէր գեփիւններու սիրարարբառ շըշունչը մեղմ:

Ես փընտռեցի, արեւ հասնող իմ տենչերուս ցող մը յոյսի,
Անդունդի պէս խորունկ բացուած մութ վէրքերուս շող մը լոյսի,
Մըւայլ ճակտիս, ամպոտ աչքիս, արջալոյսի ծիծաղ մը վառ,
Ա՛խ, վարդերէն, դուր խընդրեցի, բոց մը սիրոյ, սըրտիս համար:

Ես սիրեցի գիշերներու ժրպիտ տըւող հոյն աստղերուն,
Մութ աչքերու մէջ հեծեծող առուակներու կարկաչն անքուն,
Խաղաղ ձիւնին սիրտը փըրփըրող այն սարսուռէր հովիկն անտուն,
Եւ հերարձակ ուռիներու լալահառաչ վիշտը անհուն:

Բայց ձայնիդ պէս, մայր իմ անոյշ, քաղցրաթրթիւ երգ չողտոյ,
Նայուածքիդ պէս վըշտահալած արջալոյսներ դեռ չըտեսայ,
Ոչ մէկ հովիկ, համբոյրիդ պէս սիրարորոք սարսուռ կու տայ,
Ա՛խ, վէրքերուս, դըղունքէդ դատ ըսփոփարար դարման չըկայ:

Ոչ մէկ գիշեր, աչքերուդ պէս աստղեր ունի կարօտավառ,
Ոչ մէկ արեւ սըրտիդ նըման կըրակ ունի սիրոյս համար,
Քանի կ'ապրիս, ոչ մէկ դարուն ծիծաղիդ պէս վարդեր բացաւ,
Ա՛խ, այս երկրէն, դեռ քեզի պէս ժրպիտ ցանող հրեշտակ չանցաւ:

Հալեպ, 10 Յունուար 1949

Հ. ԵՓՐԵՄ ՏԵՐ-ՂԱԶԱՐԵԱՆ

ՆՈՐ ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆ ԹԷ ՍԻԱԼ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ

(ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԳԵՐՇՇՈՒՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ)

«Հասկ» ամսաթերթին մէջ, 1944-էն ի վեր, «Քրիստոնեան գերեզմանէն անդին» վերնագրով երկուր յօդուածաշարք մը հրատարակած է Գերշ. Փառէն Եպիսկոպոս. (այն ատեն Մայրագոյն Վրդ.):

Առաջին մասով, հանրութեան կը ներկայացնէ մեռելներու յարութեան, յաւիտենական դատաստանին և երկնքի արքայութեան վարդապետութիւնները, մանրամասն նկատողութիւններով և երբեմն նաեւ բարոյական-խրատական եզրակացութիւններով¹: Իր ուսումնասիրութեան առաջնորդ նկատած է միշտ Ս. Գիրքը և մասնաւորապէս Հայ Եկեղեցւոյ Ս. Հայրերը:

Երկրորդ մասին մէջ աւելի կը մասնաւորապէս խոսի տեսութիւնները, բնեւորով Հայ Եկեղեցւոյ մէջ ննջեցեալներու ի նպաստ կատարուած աղօթքներու, պաշտօններու, պատարագի և ուրիշ նուիրական արարողութիւններու (ինչպէս մարտիրոսներու տօնախմբութեան) ծագումը և իմաստը. առանձնապէս և երկարօրէն կը խօսի սուրբերու բարեխօսութեան վարդապետութեան մասին²:

Հուսկ կը յարէ յաւելումական ծառայութիւն մը առանձնական դատաստանի և քաւարանի մասին, անդրագոյն լուսաբանութիւն մը ուզելով տալ իր բնիկըրցոյններուն³:

Գերշ. Հեղինակին ներկայացուցած վարդապետութիւնը այսպէս կարելի է ամփոփել իր գլխաւոր կէտերուն մէջ, զրեթէ բառացի հետեւողութեամբ.

1. - Մահէն վերջ մեռելներու հոգիները

(1) 1944. թ. 8-10, էջ 121-124. թ. 11-12, էջ 151-154, 1945. թ. 1-2, էջ 9-11. թ. 6-7, էջ 124-126. թ. 8-10, էջ 156-158. թ. 11-12, էջ 210-213, 1946 թ. 1, էջ 11-12.

մարմիններէն բաժնուելով կը հաւաքուին իրենց յատկացուած կայանի կամ օթեանի մը մէջ և հոն կը սպասեն յարութեան և միակ դատաստանին՝ տիրանալու համար իրենց յաւիտենական երանութեան կամ տանջանքին (Հասկ 1945. թ. 6-7, էջ 125. թ. 1, էջ 10):

2. - Բուն երկնքի արքայութիւնը, այն է Աստուծոյ երանական տեսութեան և վայելքի տեղը գոց է ներկայիս և ոչ ոք հոն կը մտնէ (Հասկ 1947. թ. 5, էջ 119). Հին Ուխտի արդարներն ու Նոր Ուխտի սուրբերը միասին կը սպասեն կայանին մէջ (Հասկ 1946, թ. 7-8, էջ 206 ծանօթ.):

3. - Գոյութիւն չունին, ըստ Փառէն Սրբազանի, ո՛չ առանձնական դատաստանը, որ ակնթարթի մէջ տեղի պիտի ունենայ ամէն մարդու մահէն վերջ, ո՛չ ալ՝ քաւարանը, ուր ժամանակ մը պիտի տանջուին թեթեւ մեղքերով մեռնողները:

4. - Մանաւանդ թէ, այդ զոյգ վարդապետութիւնները կ'որակէ իբր քմածին, հակա-աւետարանական և խորթ Հայ Եկեղեցիին (Հասկ 1947. թ. 1, էջ 11). և իր վարդապետական ծայրագոյն իշխանութեամբ «Իսկ որ առանձն» բանաձեւով նզովք կը կարգայ բոլոր անոնց որ առանձնական դատաստանի, քաւարանի հաւատք կ'ընծայեն (Հասկ 1945. թ. 8-10, էջ 158):

(2) 1946. թ. 6, էջ 173-176. թ. 7-8, էջ 205-207. թ. 9-10, էջ 249-252, 1947. թ. 1-2, էջ 11-13. թ. 4, էջ 86-89.

(3) 1947 թ. 5, էջ 118-122.